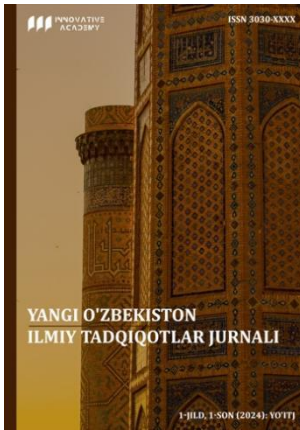

ARAB TILI LUG'AT BOYLIGI VA SINONIMIYA (الترادف):
LEKSIK-SEMANTIK TIZIMNING TILSHUNOSLIK NUQTAI

NAZARIDAN TAHLILI

Rashidova Umida Mirabitovna

Alfraganus universiteti talabasi

Ilmiy rahbar: v.b.dot.PhD

Raximjanov Masrur Nugmanovich

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21455039>

ARTICLE INFO

Qabul qilindi: 2-iyul 2026 yil
Ma'qullandi: 5-iyul 2026 yil
Nashr qilindi: 20-iyul 2026 yil

KEY WORDS

arab tili leksikasi, الترادف,
sinonimiya, mutarodif, lug'at
boyliqi, semantik farqlanish, arab
tilshunosligi, leksikologiya

ABSTRACT

Mazkur maqola arab tilining leksik boyligi hamda undagi sinonimiya (الترادف) hodisasini tilshunoslik nuqtai nazaridan tahlil qilishga bag'ishlangan. Maqolada arab tili lug'at boyligining tarixiy-lisoniy sabablari (badaviy hayot tarzi, dialektlar xilma-xilligi, Qur'on va she'riyat ta'siri), sinonimiya tushunchasining ta'rifi va uning haqiqiy hamda nisbiy turlari, mashhur sinonimik qatorlar tahlili hamda sinonimiyaga oid ilmiy-metodologik bahslar izchil yoritilgan. Tadqiqotda tavsifiy va leksik-semantik tahlil metodlaridan foydalanilgan.

KIRISH. Arab tili dunyodagi eng boy lug'at fondiga ega tillardan biri sifatida tan olingan bo'lib, uning bu boyligi tarixan bir necha omil bilan izohlanadi. Arab tilining leksik boyligi, ayniqsa sinonimiya (الترادف, bir xil yoki juda yaqin ma'noli so'zlar qatori) hodisasi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu mavzu klassik va zamonaviy arab tilshunosligida alohida chuqur o'rganilgan.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, arab tilidagi sinonimiya nafaqat leksikologik, balki tarjima, tafsir va uslubshunoslik nuqtai nazaridan ham katta amaliy ahamiyatga ega — chunki bir xil ma'noni bildiruvchi ko'plab so'zlar orasidan eng to'g'ri va uslubga mos so'zni tanlash matn sifatini belgilovchi muhim omillardan biridir. Shu bilan birga, klassik olimlar orasida sinonimiyaning "haqiqiy" (mutlaq) shaklda mavjudligi haqida ham qiziqarli ilmiy bahslar bo'lib o'tgan.

Maqolaning maqsadi — arab tili lug'at boyligining sabablarini, sinonimiya tushunchasi va uning turlarini hamda bu mavzu atrofida ilmiy bahslarni tizimli tarzda yoritishdan iborat. Ushbu maqsaddan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi: 1) arab tili lug'at boyligining tarixiy sabablarini ko'rsatish; 2) sinonimiya tushunchasini va uning turlarini tahlil qilish; 3) mashhur sinonimik qatorlarni misollar bilan yoritish; 4) sinonimiya haqidagi ilmiy bahslarni ko'rsatish. Tadqiqotda tavsifiy va leksik-semantik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Arab tili lug'at boyligining tarixiy-lisoniy sabablari. Arab tilining nihoyatda boy lug'at fondiga ega bo'lishining bir necha tarixiy-lisoniy sababi mavjud. Birinchi sabab — islomdan oldingi davrda Arabiston yarim orolida yashagan turli qabilalarning geografik jihatdan bir-biridan ancha ajralgan holda yashagani, bu esa har bir qabilada bir xil predmet yoki tushunchani ifodalovchi

turlicha so'zlarning mustaqil rivojlanishiga olib kelgan. Keyinchalik bu turli qabila lahjalaridagi so'zlar umumiy adabiy tilga (فصحى) singib ketib, sinonimik qatorlarni tashkil etgan.

Ikkinchi sabab — badaviy (ko'chmanchi cho'l) hayot tarzining tabiati bilan bog'liq bo'lib, arablar o'zlari uchun hayotiy ahamiyatga ega bo'lgan predmet va hodisalarni (masalan tuya, qilich, sher, chekka fasllarni) juda nozik darajalarda farqlab, har bir holat yoki xususiyat uchun alohida so'z yaratganlar — masalan arab tilida tuyaning yoshi, jinsi va holatiga qarab yuzlab turli nomlari mavjud. Bu — tilning muayyan xalqning turmush tarziga chuqur bog'liqligini ko'rsatuvchi klassik lingvistik hodisadir.

Uchinchi sabab — Qur'oni karim va klassik arab she'riyatining tilga ko'rsatgan ulkan ta'siri bo'lib, bu ikki manba arab tilining leksik boyligini nafaqat saqlab qolgan, balki uni yanada boyitgan va standartlashtirgan. She'riyatda vazn va qofiya talabi shoirlarni bir xil ma'noni turli so'zlar bilan ifodalashga undagan, bu esa sinonimik qatorlarning yanada kengayishiga xizmat qilgan.

Sinonimiya (الترادف) tushunchasi va uning ta'rif. Sinonimiya (الترادف) — bu ikki yoki undan ortiq so'zning bir xil yoki juda yaqin ma'noni ifodalashi hodisasidir. Klassik arab tilshunosligida sinonimiya "mutarodif" (المترادف) so'zlar deb ataladi va bu tushuncha 'Ilm al-Lugha (leksikologiya) fanining markaziy mavzularidan biri hisoblanadi.

Nahv va lug'at olimlari sinonimiyaning ikki turga ajratadilar: haqiqiy (mutlaq) sinonimiya, bunda ikki so'z barcha kontekstlarda to'liq almashtirilishi mumkin va ular orasida hech qanday semantik yoki uslubiy farq yo'q, hamda nisbiy (taqribiy) sinonimiya, bunda so'zlar umumiy ma'noda yaqin bo'lsa-da, ularning orasida nozik semantik, uslubiy yoki qo'llanish doirasiga oid farqlar mavjud. Zamonaviy tilshunoslar orasida mutlaq sinonimiyaning haqiqatda mavjudligi shubha ostiga olinadi — ko'pchilik tilshunoslar har qanday "sinonim" juftlikda ham, qanchalik kichik bo'lmasin, biror semantik yoki pragmatik farq mavjud degan qarashni ilgari suradilar.

Mashhur sinonimik qatorlar tahlili. Arab tilida eng ko'p misol qilib keltiriladigan sinonimik qatorlardan biri — "sher" ma'nosini bildiruvchi so'zlar bo'lib, bu qatorga أَشَدُّ، لَيْثٌ، سَبْعٌ، ضَيْعٌ، غَضَنٌ kabi yuzdan ortiq so'z kiradi deb hisoblanadi. Xuddi shunday, "qilich" ma'nosini bildiruvchi سَيْفٌ، حُسَامٌ، مُهَنَّدٌ، صَارِمٌ kabi so'zlar ham mashhur sinonimik qator hisoblanadi. Bu so'zlarning aksariyati asl ma'noda bir xil predmetni bildirsa-da, ular turli she'riy vazn va uslubiy kontekstlarda qo'llanish uchun yaratilgan yoki turli qabila lahjalaridan kelib chiqqan bo'lishi mumkin.

Yana bir keng o'rganilgan misol — "yurish, borish" ma'nosini bildiruvchi fe'llar qatori: دَهَبَ، مَشَى، سَارَ، انْطَلَقَ، رَاحَ. Diqqat bilan tahlil qilinganda, bu fe'llarning har biri nozik semantik farqqa ega: مَشَى ko'proq piyoda yurishni, سَارَ esa uzoq masofaga, davomiy harakatni, انْطَلَقَ esa tezlik va shiddat bilan yo'lga chiqishni ta'kidlaydi. Bu misol shuni ko'rsatadiki, "sinonim" deb hisoblangan so'zlarning aksariyatida chuqurroq tahlil qilinganda albatta biror semantik o'ttanka farqi topiladi, bu esa mutlaq sinonimiya nazariyasiga qarshi dalil sifatida keltiriladi.

Diniy-huquqiy terminologiyada ham sinonimiya muhim rol o'ynaydi — masalan "bilim" ma'nosini bildiruvchi عِلْمٌ va مَعْرِفَةٌ so'zlari kundalik nutqda deyarli bir xil ma'noda qo'llanilsa-da, falsafa va kalom ilmida ular orasida aniq farq qilinadi: مَعْرِفَةٌ odatda oddiy, tafsilotsiz bilimni, عِلْمٌ esa chuqur, tizimli bilimni bildiradi deb izohlanadi.

Sinonimiya haqidagi ilmiy-metodologik bahslar. Klassik arab tilshunosligida sinonimiyaning mavjudligi yoki mavjud emasligi haqida qizg'in ilmiy bahslar bo'lib o'tgan. Ba'zi olimlar, jumladan Abū 'Alī al-Fārisī va Ibn Fāris kabi mutafakkirlar, "haqiqiy sinonimiya yo'q" (لا ترادف في اللغة) degan qarashni ilgari surganlar — ularning fikricha, agar til hikmatli tarzda yaratilgan bo'lsa, unda bir xil ma'noni bildiruvchi ikkita mutlaqo bir xil so'z bo'lishi mantiqan zarur emas, chunki bu "til iqtisodi" tamoyiliga zid keladi.

Boshqa olimlar esa, jumladan lug'atshunos Ibn Sīda va boshqalar, sinonimiyani til boyligining tabiiy natijasi sifatida qabul qilib, ko'plab so'zlarni chinakam sinonim deb hisoblaganlar va ularni maxsus lug'atlarga (masalan "kitāb al-alfāz" turkumidagi asarlarga) jamlaganlar. Bu ikki qarash o'rtasidagi bahs zamonaviy tilshunoslikda ham davom etmoqda, biroq hozirgi kunda ko'pchilik tadqiqotchilar "nisbiy sinonimiya" nazariyasini qo'llab-quvvatlaydi — ya'ni so'zlar umumiy ma'noda yaqin bo'lishi mumkin, biroq mutlaq, har jihatdan bir xil sinonimlar amalda kam uchraydi yoki umuman mavjud emas.

Sinonimiyaning tarjima va uslubshunoslikdagi amaliy ahamiyati. Sinonimiya hodisasini bilish amaliy tarjima faoliyatida katta ahamiyatga ega, chunki manba matndagi so'zning aynan qaysi sinonimik variantidan foydalanilgani ko'pincha muallifning uslubiy niyatini, hissiy ottentakasini yoki janr xususiyatini aks ettiradi. Masalan, badiiy matnda "yurish" ma'nosidagi turli fe'llardan (مَشَى، سَارَ، رَاحَ) qaysi biri tanlanganiga qarab, tarjimon ham maqsad tilda mos keladigan uslubiy ekvivalentni izlashi kerak, aks holda tarjima original matnning nozik uslubiy bo'yog'ini yo'qotishi mumkin.

Notiqlik va yozma ijod san'atida ham sinonimik boylikdan foydalanish katta mahorat talab qiladi — professional yozuvchi yoki notiq bir xil so'zni takrorlashdan qochish (tafannun, ya'ni uslubiy xilma-xillik yaratish), fikrni turli qirralardan ta'kidlash yoki she'riy vazn-qofiyaga moslashish uchun keng sinonimik zaxiradan unumli foydalanadi. Shu sababli arab tili sinonimiyasini chuqur bilish nafaqat tilshunoslik, balki yuqori darajadagi til mahoratini egallash uchun ham zaruriy ahamiyat kasb etadi.

XULOSA

O'tkazilgan tahlil natijasida quyidagi xulosalarga kelindi. Birinchidan, arab tilining boy lug'at fondi qabilalar lahjalarining xilma-xilligi, badaviy hayot tarzining nozik farqlash zarurati hamda Qur'on va she'riyatning tilga ko'rsatgan ta'siri kabi tarixiy-lisoniy omillar bilan izohlanadi.

Ikkinchidan, sinonimiya (الترادف) — bir xil yoki yaqin ma'noli so'zlar hodisasi bo'lib, u haqiqiy (mutlaq) va nisbiy turlarga bo'linadi, zamonaviy tilshunoslar ko'proq nisbiy sinonimiya nazariyasini qo'llab-quvvatlaydi.

Uchinchidan, "sher" va "qilich" kabi mashhur sinonimik qatorlar tahlili shuni ko'rsatadiki, chuqur tahlil qilinganda ko'pchilik "sinonim" so'zlarda nozik semantik yoki uslubiy farqlar mavjud bo'lib chiqadi, bu esa mutlaq sinonimiya nazariyasini shubha ostiga qo'yadi.

Xulosa qilib aytganda, arab tili lug'at boyligi va sinonimiya mavzusi nafaqat leksikologiya, balki tarjima va uslubshunoslik nuqtai nazaridan ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, uni chuqur o'rganish matnlarni nozik semantik farqlarni saqlagan holda to'g'ri tushunish va tarjima qilish uchun zaruriy shart hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ibn Fāris, Aḥmad. Aṣ-Ṣāḥibī fī Fiqh al-Lugha. — Bayrūt: Dār al-Kutub al-ʿIlmiyya.
2. Al-Fīrūzābādī, Muḥammad ibn Ya'qūb. Al-Qāmūs al-Muḥīṭ. — Bayrūt: Mu'assasat ar-Risāla.
3. Ibn Sīda, ʿAlī ibn Ismāʿīl. Al-Mukhaṣṣaṣ. — Bayrūt: Dār Iḥyā' at-Turāth al-ʿArabī.
4. Anīs, Ibrāhīm. Dilālat al-Alfāz. — Al-Qāhira: Maktabat al-Anjlū al-Miṣriyya.
5. Yāqūt, Maḥmūd Sulaymān. Fiqh al-Lugha wa ʿIlm al-Lugha al-ʿĀmm. — Al-Iskandariyya: Dār al-Ma'rifa al-Jāmi'iyya.
6. Baranov X.K. Arabsko-russkiy slovar. — Moskva: Russkiy yazyk, 1985.
7. Xayrullayev M. Arab tili grammatikasi (morfologiya va sintaksis). — Toshkent: Toshkent islom universiteti, 2010.